

УДК: 343.131

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-4\(18\)-63-73](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-4(18)-63-73)

Матвійчук Марія Анатоліївна доктор філософії у галузі права, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін, адвокат, Національний університет «Острозька академія», вул. Семінарська, 2, м. Острог, 35800, <https://orcid.org/0000-0002-2867-2832>

ЗАРОДЖЕННЯ ТА ОЦІНКА ДОКАЗІВ У ДРЕВНЬОРУСЬКОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

Анотація. Від самого початку наукових досліджень древньоруського судового процесу панувала думка, яка домінує й дотепер, що тодішній судовий процес, процес доказування та оцінка доказів зокрема, характеризувалися формалізмом. У статті на підставі аналізу причин та умов зародження доказів як правового явища, а також мети їх використання судом ця думка у значній її частині ставиться під сумнів. Показано, що від зародження людства існував суд, оснований на тваринному інстинкті самозбереження, який доказів не потребував, а саме, самосуд у формі помсти, пережитки якого знаходять своє відображення в «Руських Правдах», а як протиправне діяння – й до сьогодні. Не було потреби у доказах також при патріархальному устрої з його первісною простотою норівів, бо кровні родич тоді жили малими союзами, добре знали один одного, а тому в разі обвинувачення скарги потерпілого було достатньо, – скаржнику безумовно вірили. Лише тоді, коли людність, і наші предки-слов'яни зокрема, при родоплемінних союзах стали втрачати кровні зв'язки й почала жити землями, земельними общинами, де члени общини почали набувати приватну власність, відчувати себе особистостями, община розшаровуватись, а простота стосунків падати, стало можливим, з одного боку, несправедливе обвинувачення, а з іншого боку – заперечення проти нього. Тому виникла потреба у судових доказах. Суттєвим фактором їх появи було й те, що сторони мали доказувати перед первинним судом не лише справжню спірну подію, а й свою правоту в цій події, своє право у ній. Тому не випадково вперше про судові докази у писаній історії (у договорах Русі з Візантією) йдеться саме при сумнівах у показаннях (запереченнях) сторони (сторін) на суді. «Руські Правди» до реальних доказів, які за своєю суттю не відрізняються від відповідних сучасних, уже відносили, окрім показань сторін, показання свідків і сліди злочину (його ознаки, речові докази тощо). Суд, оскільки його задачею був пошук правди, оцінював ці докази за їх змістом на предмет правдивості. Тому судочинство, процес доказування та оцінка

вказаних реальних доказів здійснювалися судом не формально, тобто не за наперед у законі визначеною силою, а змістовно, на предмет їх достовірності. Лише коли реальних доказів не вистачало, для однозначного вирішення питання про винуватість/невинуватість особи суд, за «Руськими Правдами» зокрема, звертався до формальних доказів, якими були суди Божі – щонайменше рота (присяга) та ордалії (випробування водою і залізом).

Ключові слова: древньоруський судовий процес, зародження доказів, оцінка доказів.

Matviichuk Mariia Anatoliivna PhD in law, Associate Professor of the Department of Criminal Law, advocate, National University of Ostroh Academy, Seminarska St., 2, Ostroh, 35800 <https://orcid.org/0000-0002-2867-2832>

THE EMERGENCE AND EVALUATION OF EVIDENCE IN THE ANCIENT RUS LEGAL PROCESS

Abstract. From the very beginning of scientific research on the Ancient Rus legal process, there was an opinion that dominates to this day that the legal process at that time, the process of proving and evaluating evidence, in particular, was characterized by formalism. In the article, based on the analysis of the reasons and conditions for the emergence of evidence as a legal phenomenon as well as the purpose of their use by the court this opinion is largely questioned. It is shown that since the beginning of mankind, there has been a trial based on the animal instinct of self-preservation, which did not need evidence, namely, self-trial in the form of revenge, the remnants of which are reflected in “Rus Truths”, and as an illegal act to this day. There was no need for evidence even in the patriarchal system with its original simplicity of manners, because blood relatives then lived in small alliances, knew each other well, and therefore, in the case of accusations, the complaint of the victim was enough, - the complainant was definitely believed. Only when humanity and our Slavic ancestors in particular began to lose blood ties during tribal alliances and began to live on land, land communities, where members of the community began to acquire private property and feel like individuals, the community became stratified, and the simplicity of relations to fall, it became possible, on the one hand, to make an unfair accusation, and on the other hand, to object to it. Therefore, there was a need for judicial evidence. A significant factor in their appearance was the fact that the parties had to prove before the primary court not only the real disputed event but also their rightness in this event, their right in it. Therefore, it is no coincidence that for the first time in written history, legal evidence is mentioned (in the treaties between Rus and Byzantium) precisely when there are doubts about the testimony (objections) of the party (parties) in court. “Russian Truths” has already included, in addition to the statements of the parties, the statements of witnesses and traces of the

crime (its signs, material evidence, etc.) to real evidence, which in its essence does not differ from the corresponding modern ones. The court, since its task was to find the truth, evaluated this evidence according to its content for truthfulness. Therefore, the judicial proceedings, the process of proving, and the assessment of the specified real evidence were not carried out by the court formally, that is not with the force determined in advance in the law, but substantively, on the subject of their reliability. Only when there was not enough real evidence, in order to unambiguously decide the question of guilt/innocence of a person, the court, according to “Rus Truths” in particular, turned to formal evidence, which was the judgments of God - at least the mouth (oath) and the ordeal (testing with water and iron).

Keywords: Ancient Rus legal process, generation of evidence, evaluation of evidence.

Постановка проблеми. Питаннями суду, судового процесу у древньоруському суспільстві, в тому числі щодо доказів у XIX та на початку XX століття доволі плідно переймалася спочатку німецька (А. Л. Шльодер, І. Ф. Г. Еверс, А. Рейц та інші), згодом, з її появою, російська, а у її складі й вітчизняна історична, історико-правова та власне процесуальна наука (М. Іванішев, М. Владімірський-Буданов, М. Грушевський, І. Малиновський та інші). Розходжень у поглядах учених щодо тих чи інших питань виявилось чимало. Але майже однотайним положенням практично всіх досліджень було те, що сам судовий процес, процес доказування, а звідси й підхід до оцінки доказів характеризувалися формалізмом. Традиційно цей погляд в Україні домінує й понині. Наскільки він відповідає справжньому стану речей того часу, якщо формалізм при оцінці доказів розуміти як наперед визначену їх силу, - одне з багатьох питань, пов'язаних із з'ясуванням справжньої історії вітчизняного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За радянської доби історія права України та окремих його інститутів досліджувалася мало, а якщо досліджувалась, то з позицій методології марксизму-ленінізму, відповідно до якої право є явищем похідним від держави, а його виникнення викликане необхідністю пригноблення трудового люду пануючим класом. Тому значущої наукової цінності ці дослідження не мають. У незалежній же Україні в означеному нами плані капітальних досліджень поки що також не проводилось. Переважно це навчально підручкові матеріали [1, с. 88; 2, с. 101], у яких древньоруському судовому процесу та його основним правовим інститутам традиційно продовжує приписуватись формалізм.

Метою статті є спроба на основі аналізу причин, умов, процесу зародження та генези судових доказів як правового явища древньоруського судочинства, їх значення для здійснення правосуддя того часу з'ясувати, наскільки погляд щодо формалізму їх оцінки відповідає дійсності.

Виклад основного матеріалу. Отож, на найдревнішому ступені свого розвитку людина-дикун (за Арістотелем – «суспільна тварина») сама відновлювала свої права. І цей первинний процес відновлення своїх прав був самоуправством, самосудом, найяскравішим проявом якого була помста. Самосуд, помста були явищем загальнолюдським. На зорі свого розвитку, коли люди жили маленькими союзами через матір, а згодом через батька і виживали за рахунок виключно збірного та мисливського господарства, помста носила характер дикого тваринного інстинкту: людина заради виживання, як і тварина, мстилася кожному, хто зазіхав на неї саму, членів її роду чи харчову територію роду. Тобто, людина сама була суддею у власній справі, – сама визначала, що є злочином (зазіханням), сама «ухвалювала» вирок, вирок зазвичай жорстокий, кровавий, і сама ж його виконувала. У міру повторювання самоуправства у формі помсти поступово формувалось переконання про те, що мститися можна і треба. Так факт помсти переріс у право та обов'язок, тобто у правовий звичай, а з часом й у моральний та релігійний обов'язок, бо в древності право, мораль і релігія не виокремлювалися [3, 1-102]. Отож, на цій ступені розвитку людства про власне судові докази говорити ще рано.

Й далі, коли наші предки-слов'яни, зокрема, стали жити родовим устроєм у широкому розумінні, тобто як роди, об'єднані на основі кровної спорідненості у племена, відповідь на зазіхання як ззовні, так і усередині родоплемінного союзу, хоча й поступово стала замінюватися грошовими викупамі, а пізніше й державним судом і писаним правом, ще продовжувала почасти носити характер самосуду у формі помсти. Про це красномовно свідчать. наприклад слова початкового літописця, коли він описує тодішні східнослов'янські племена та їх нороби: «и не бѣ в нихъ правды... и быша в нихъ усобицы»; «а Древляне... оубиваху другъ друга» [4]. Про це ж свідчить також відомий в історії факт чотириразової жорстокої помсти княгині Ольги древлянам за вбивство її чоловіка князя Ігоря, численні акти кровавих княжих міжусобиць тощо [5, с. 504-505]. Помста за вбивство, зокрема, допускалася тоді й міжнародними договорами: «...да умреть, адѣже аще створить убійство» (ст. 4 договору 911 р. князя Олега з Візантією) [6, с. 3]. А за «Руською Правдою» вона допускалась за вбивство: «Оубьет мужъ мужа, то мьститъ братоу брата, или сынови отца либо отцю сына или братоучадоу либо сестриноу сынови...» (ст. 1 Акад. сп.); і крадіжку: «Аще оубьютъ тятя на своемъ дворѣ либо оу клѣти или оу хлѣва то тои оубить...» (ст. 38 Акад. сп.) [7, с. 82, 86]. Зрозуміло, що про докази й при таких пізніших самосудах говорити також не приходитьсь.

Загалом же на перших порах усередині родоплемінного союзу з його патріархальним побутом, який характеризувався добродушністю, відвертістю, взаємною довірою, простотою норобів, образи та спори вирішувалися

главами роду так само просто, як і розправа батька спору між синами [8, с. 7), і не інакше, як за скаргою того, хто вважав свої права порушеними [9, с. 63-64]. Самого факту скарги уже було достатньо, бо скаржнику не можна було не вірити, особливо, коли справедливість скарги чи обвинувачення супроводжувалась явними ознаками посягання. Відображенням такого стану у судочинстві цього часу є припис ст. 2 «Руської Правди» (Акад. сп.): «Или боудеть кровавъ или синь надъражень, то не искати емоу видока человѣку томоу...» [7, с. 82]. При тодішній простоті норівів, коли усі знали один одного, важко було наважитися на те, щоби когось неправдиво обвинуватити. Та й суд проходив гласно і публічно – на людях. І сам скаржник навряд чи міг когось безпідставно обвинуватити, бо у такому разі неодмінно піддався б ганьбі та безчестю [10, с. 5-11], а то й вигнанню з роду. Тому на даному етапі розвитку древньоруського суспільства потреби у доказах також ще не було.

В міру ж віддаленості родичів від їх спільного родового коріння, коли родовий союз почав слабшати, а до кровного зв'язку став приєднуватися новий, общинний, оснований, окрім інших чинників, на спільному володінні певною територією (землею), з його послабленням, ускладненням життя, появою приватної власності та початком розшарування суспільства, поступовим падінням первинної простоти відносин, – стала падати й взаємна довіра. А з її падінням не могла не виникнути думка про можливість несправедливого обвинувачення чи необґрунтованої претензії майнового характеру, а отже, й про потребу їх підтвердження. З іншого боку, при общинному союзі отримує розвиток самостійність особи, людина стає особистістю і, як наслідок, поступово стирається безгласне становище обвинуваченого, відповідача. Тому однієї скарги потерпілого від посягання чи вимоги майнового характеру від позивача уже мало. Умовою справедливості обвинувачення, майнової вимоги стає, відповідно, визнання обвинуваченим своєї вини, визнання відповідачем майнової вимоги. Власне визнання обвинуваченого було достатнім для визнання його вини, а визнання відповідачем майнової вимоги було достатнім для її задоволення було до очевидності яким нашим тодішнім предкам, таким, що не викликало жодних сумнівів. Недарма в історичних пам'ятках, в тому числі у правових, про це не має й згадки [11, с. 480]. Але й таке тодішнє визнання обвинуваченим своєї вини, а відповідачем майнової вимоги ще не можна вважати судовим доказом.

Стан речей в цьому плані мав змінитися, і він справді змінився тоді, коли обвинувачений став вину заперечувати (відповідач став заперечувати майнову вимогу), що по суті одне і те ж, – коли вимоги обвинувача (позивача), їх підстави, правомірність чи обґрунтованість стали піддаватись сумніву. Саме з цього часу, на цьому етапі суспільного розвитку, коли склалися для цього відповідні об'єктивні умови і з'явилися вагомі підстави для заперечення

обвинуваченим своєї вини (заперечення відповідачем майнових вимог) по причині незгоди з фактичними обставинами спірної події, доводами протилежної сторони, наполяганні на своїй правоті у цій події тощо й виникла потреба в судових доказах [12, с. 27-29]. А тим самим виникла й потреба у власне суді як неупередженому, незалежному від сторін органі, органі правосуддя, бо для справедливого вирішення ним обвинувачення (майнового спору) рівні у правах сторони мали доказати перед судом на цьому етапі розвитку суспільства (на «ступені звичаю» [13, с. 179]) дві взаємопов'язані складові: а) справжній факт спірної події та, б) своє право, свою правоту у цій події, оснований на чинному в даній місцевості правовому звичаї. Красномовним підтвердженням сказаному є такі приписи «Руських Правд». Щодо потреби у судових доказах і власне у суді, – стосовно договору позики: «Аще гдѣ възьметь на друзѣ проче, а он ся запирати начнеть, то иди ему на изводъ пред 12 человека...» (ст. 15 Акад. сп., ст. 47 Пушк. сп.) [7, с. 84, 135]. Щодо заперечення фактичних обставин обвинувачення, – випадок, коли постраждалий упізнає згубленого чи вкраденого у нього коня, порт чи худобу, а обвинувачений крадіжку відкидає посиланням на їх купівлю на торгу: «Оже кто познаеть свое что будетъ погубили или оукрали оу него что или конь или портъ или скотина то не рчи се мое но иди на сводъ кдѣ естъ взялъ сведет ли ся хто будетъ виновать...» (ст. 35 Пушк. сп.) [7, с. 133]. Щодо визнання обвинуваченим власне факту (побоїв), проте заперечення правомірності вимоги потерпілого про відшкодування, бо потерпілий «самъ почаль» бійку (ст. 29 Пушк. сп.) [7, с. 133].

Первинний суд у доказовому поєдинку сторін шукав правду. Та й саме поняття провадження в суді за древньою термінологією називалося «правду дати» [14, с. 78]. Правдаю називалися й правила, якими керувався суд. Не дарма перший нормативний акт Русі звався «Правда Роськая» [7, с. 82]. А у пошуках правди неодмінно виникає потреба і у доказах, і у їх оцінці, причому в оцінці, оснований на переконаннях суддів, у нашому випадку в Русі – суддів княжого, вічевого чи общинного суду.

Навряд чи можливо з'ясувати, коли саме та як відбувався перший суд у Русі і який саме вид доказу (чи доказів) він використав, тобто започаткував докази як вітчизняне (українське) правове явище. Але чи не вперше в історичних джерелах про судові докази, і саме при сумнівах щодо показань сторони (сторін) процесу, йдеться у ст. 3 договору князя Олега з Візантією 911 р.: «А о головахъ иже ся ключить проказа, урядимся сице: да елико явѣ будетъ показаніи явленными, да имѣють вѣрное о тацѣхъ явленіи; а емуже начнутъ не яти вѣры, да не кленется часть та, иже ищетъ неятю вѣры, да егда кленется по вѣрѣ своей, будетъ казнь, якоже явится согрьшеніе о семъ» [6, с. 2].

Мають місце різні точки зору як щодо редакції цієї статті договору (візантійська чи руська), так і щодо окремих її виразів. Так, за виразом

«показанні явленними» автори вбачали: А. Рейц – показання потерпілого (позивача), а у його сполученні з виразом «ему же начтнуть не яти вѣры» – недовіру до показань потерпілого (позивача) [10, с. 2]; Р. Лашенко – речові докази («лице») [15, с. 30]; Чельцов-Бебутов – матеріальні сліди події і показання сторонніх осіб [16, с. 626]; Д. Самоквасов – усі реальні («явні») судові докази, на підставі яких суд виносив обвинувальний чи виправдувальний вирок [17, с. 138]. До речі, основний зміст цієї статті він (Д. Самоквасов) сучасною йому мовою виклав, зокрема, так: «якщо станеться злочин, і буде підтверджений безсумнівними доказами, а стануть їх заперечувати, то нехай не клядеться сторона, яка заперечує; якщо вона й буде клястися по вірі своїй, страта має відбутися в міру доведеності злочину» [17, с. 138].

Ані дискутувати з позиціями наведених авторів, ані коментувати ці позиції немає потреби, оскільки усі вони тим чи іншим боком узгоджуються з висловленою вище у статті думкою щодо причин і підстав появи доказів як правового явища древньоруського судового процесу. Та й з поміж реальних доказів у змісті ст. 3 договору 911 р. щодо показань сторін меншою мірою називаються показання однієї сторони справи, – потерпілого. Формальним ж доказом у договорі у цій статті значиться клятва (ст. 3), яка у ст. 5 у справах про побої також іменується як «рота» [6, с. 2, 4]. У договорі ж князя Ігоря з Візантією 945 р. в усіх випадках про клятву (присягу) уже йдеться як про «роту» (ст. ст. 3, 14) [6, с. 13, 19].

Безумовно, більш повно та більш точно судити про те, які види доказів використовували наші пращури та з якою міркою підходили до їх оцінки, можна виходити щонайменше з приписів «Руських Правд» на тій підставі, що в цій частині ці приписи цілком ґрунтувались на звичаєвому праві того часу.

Отож, з-поміж реальних, справжніх доказів обвинувачення чи позов за «Руськими Правдами» повинні були бути підтверджені перед судом обвинувачем (позивачем) або спростовані обвинуваченим (відповідачем) перш за все свідченнями свідків – «видоків», «послухів», «людей», «мужів» як осіб, які були очевидцями події – предмета судового розгляду, чи які знали про цю подію з інших джерел: «приидеть видокъ» (ст.1 Акад. сп.); «то послухы ему ставити» (ст. 50 Пушк. сп.); «а о уже людье видели» (ст. 40 Пушк. сп.); «то вывести свободна мужа два» (ст. 37 Пушк. сп.) [18]. Правда, з поміж названих осіб як свідків послухи виступали й в іншій іпостасі, а саме, як особи, свідченнями яких можна було «очиститися» від обвинувачення у випадках, коли обвинувачення було голослівним («поклеб»), тобто, не підтверджене іншими доказами: «Аще быть оу кого клепная вѣра тоже будетъ послуховъ то то идут виру» (ст. 18 Пушк. сп.). [19, с.15-28]. Так чи інакше, свідченнями вказаних осіб як доказами сторони за «Руськими Правдами» користалися у справах про убивство, калічення, побої, крадіжки, купівлі, грошові борги, прийняття опікунства.

Іншим видом доказів були речові ознаки правопорушення: синці, рани, крововиливи та інші «знаменія» від нанесених побоїв і ударів, скалічений чи віднятий член людського тіла при каліцтвах, труп людини при вбивстві, пошкоджена річ, украдена річ («лице»), сліди кінських копит, людських ніг, коліс воза на місці крадіжки тощо: «Аще придець кровавъ муж на дворъ или синъ то видока ему не искати...аще не будетъ на немъ знамеья то привести ему видок» (ст. 28 Пушк. сп.); «Оже кто познаєть челядь свою оукраденую» (ст. 38 Пушк. сп.); «А паки лица не будетъ а будетъ княжь конь» (ст. 45 Пушк. сп.); «Аже будетъ расѣчна земля или знаменье им же ловлено или сѣтъ» (ст. 70 Пушк. сп.); «Не будетъ ли тать то по следу женуть» (ст. 77 Пушк. сп.) [7, с. 133-137].

Наостанок, хоча в «Руських Правдах» вони прямо вони не називаються, доказами були пояснення (показання) сторін справи, бо таке безумовно впливає з їх приписів, наприклад: «а онъ ся запирати начнець» (ст. 14 Акад. сп.); «а истца начнець головою клепати» (ст. 21 Пушк. сп.) [7, 82; 133].

Про оцінку судом вказаних реальних доказів та критерії їх оцінки у нормативних актах та інших історичних пам'ятках Русі спеціальні приписи відсутні. В усякому разі таких поки що не відшукано. Але неможливо не визнати, що заслуховування судом пояснень сторін було спрямоване на з'ясування ним справжніх обставин спірної події. На їх з'ясування, а також одночасно на перевірку пояснень сторін було спрямоване й заслуховування судом видоків, послухів, людей, мужів (свідків), сприйняття ним матеріальних ознак правопорушення шляхом їх огляду тощо. А виконання такої роботи, тобто, дослідження доказів на предмет їх змісту і взаємозв'язку зі спірною подією та перевірка на предмет їх справжності, є нічим іншим як оцінкою судом доказів. Оскільки ж завданням суду у процесі доказового змагання сторін був пошук правди, тобто правдивості спірної події і правоти у ній якоїсь із сторін тяжби, він міг оцінювати докази не інакше як на предмет їх достовірності та достатності для прийняття рішення по суті справи. Що тодішній суд саме так оцінював вказані види доказів, які, до речі, за своєю суттю не відрізняються від аналогічних теперішніх, керуючись меншою мірою здоровим глуздом та судовою практикою, що склалася, свідчить власне конструкція норм закону, а саме, що в силу описання матеріальної та процесуальної сторін того чи іншого правопорушення в одній статті у формі певного випадку (казусу), закон приписував з'ясовувати чи спростовувати це правопорушення ним же визначеним способом доказування. Тобто, закон формулював і правопорушення, і доказовий шлях його встановлення (сучасною термінологією – його «криміналістичну характеристику»), або загальне правило такого шляху (такої характеристики) для кількох подібних видів (категорій) судових казусів (судових справ). Ось приклади сказаному: «Ст. 21. Искавши ли послуха и не нелѣзут а истецъ начнець головою клепати то имъ правду желѣзо»; «Ст. 22. Также и о всихъ тяжахъ в тядьбѣ и в поклепѣ оже не будетъ истьца тогда дати ему исправа желѣзо изъ неволи до полугтривнѣ

золота оже ли и мене то на воду али въ двою гривну аще ли мене то ити єму по свои куны» (Пушк. сп.) [7, с. 132-133].

Отож, судовий процес за «Руськими Правдами» був простим, і в частині доказування реальними доказами, які як засоби доказування, у порівннні з формальними, стояли на першому плані, загалом не формалізованим (в значенні з наперед визначеною силою). Закон лише у небагатьох випадках визначав абсолютним чином силу того чи іншого реального доказу, залишаючи суду свободу їх оцінки у кожному окремому випадку. Тому «земне правосуддя, – як образно зауважував І. Малиновський, – було неділено усіма засобами для відшукування судової істини і вирішення питання про те, хто з учасників судового спору прав і хто винуватий. Якщо ж цих засобів не було у розпорядженні судді або вони виявлялись недостатніми, то зверталися до суду Божого з упевненістю, що божество відкриє правду, вкаже винуватого і невинуватого» [11, с. 482].

Результатами суду Божого як видно з наведених вище приписів договорів Русі з Візантією та «Руських Правд», тобто формальними доказами, що мали нормативний характер, основаними на віруваннях, а вірування у ці часи мали чи не більшу силу аніж правові вимоги, були присяга (рота) і випробування водою та залізом (ордалії). Присяга (рота) була або додатковим, або альтернативним доказом. А ордалії (випробування водою та залізом) за своєю суттю мали характер сурогатного судового рішення.

Судами Божими у Русі інколи називають також, з посиланням на інші, не нормативні джерела, жереб і судовий поєдинок [11, с. 482; 20, с. 86]. Так чи інакше, але закон у судових справах на першому місці ставив реальні докази, а до ордалій зобов'язував звертатися лише тоді, коли для з'ясування «правди» бракувало звичайних. І це принципове правило древньоруського судового процесу. А чи часто суди зверталися до ордалій, – в силу усності тодішнього процесу сьогодні сказати практично неможливо.

Висновок: Отже, точку зору щодо формалізму древньоруського судового процесу, в тому числі при оцінці доказів, треба визнати невинуватим категорично, бо формалізм мав місце здебільшого лише в частині так званих судів Божих.

Література:

1. Історія держави і права України. Підручник. – у 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Том 1. К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 656 с.
2. Тищик Б. Й. Історія держави і права України : акад. курс; підручник / Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко. К.; Ін Юре, 2015. 808 с.
3. Малиновський І. Кровавая месть и смертныя казни. Выпуск 1. Томскъ, 1908. 204 с.
4. Лаврентіївський літопис URL: <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr01.htm>
5. Сергєвич В. И. Лекції по истрії русскаго права. Изданіе 1889-1890 академ. г. С.-Петербургъ. 708 с.

6. Хрестоматія по історії русскаго права. Составитель М. Владимирскій-Будановъ. Выпуск первый. Издание пятое. Ст-Петербургъ-Кіевъ, 1999. 141 с.
7. Леонід Білецький. Руська Правда й історія її тексту. Вінніпег, 1993. 166 с
8. Эверс І. Ф. Г. Древнѣйшее русское право въ историческомъ его раскрытіи. Санктпетербургъ, 1835. 246 с.
9. Пахман Семен. О судебныхъ доказательствахъ по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, въ историческомъ ихъ развитіи. Москва. 1851. 225 с.
10. Рейц А. Опыт Истории Россійскіхъ Государственныхъ и Гражданскихъ Законовъ. Москва, 1836. 378 с.
11. Малиновскій І. Лекції по історії русскаго права. Ростовъ на Дону. Издательство «Единение», 1918. 488 с.
12. Попелюшко В. О., Матвійчук М. А. Зародження судових доказів на теренах України. Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять перші осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 р.; Хмельницький університет управління та права ім. Леоніда Юзькова). 2022. С. 27-29.
13. Дювернуа Н. Источники права и судъ въ древней Россіи. Опыты по історії русскаго гражданского права. – Москва, 1869. 413 с.
14. М. Дьяконов. Очерки ичторіи русскаго права. Історія уголовного права и судопроизводства. Юрьев, 1905. 139 с.
15. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Частина перша: княжа доба. Прага, 1923. 146 с.
16. Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовно-процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. Часть 2. Санкт-Петербург. Изд-во «Альфа». 1995. 839.
17. Самоквасов Д. Я. Курсъ історії русскаго права. Изданіе третье, исправленное и дополненное. Москва, 1908. 663 с.
18. Попелюшко В. О. Люди, види, мужі, послухи у древньому судовому процесі України. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2020. № 1 (21) URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20prospu.pdf>.
19. Демченко Василій. О показаніяхъ свидѣтелей, какъ доказательствъ по дѣламъ судебнымъ, по русскому праву. Кіевъ, 1859. 107 с.
20. Чубатий М. Огляд Історії Українського Права. Історія джерел та державного права. Ч.1. III вид/. Мюнхен, 1947. 178 с.

References:

1. Tatsii, V. Ya., Rohozhyn, A. Y. & Honcharenko, V. D. (Ed.). (2003). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [History of State and Law of Ukraine]*. Kyiv: Kontsern «Vydavnychiy dim «In Yure» [in Ukrainian].
2. Tyshchuk, B. Y., & Boiko, I. Y. (2015). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [History of State and Law of Ukraine]*. Kyiv: In Yure [in Ukrainian].
3. Malynovskii, I. (1908). *Krovavaya mest i smertnyie kazni. Vypusk I. [Bloody Revenge and Death Penalties. First edition.]*. Tomsk: Typo-lytografiia Sybirskaго T-va Pechatn. Diela [in Russian].
4. Sait Lavrentiiskiy litopys (1926) [Site Laurentian Chronicle]. Retrieved from <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr01.htm> [in Russian].
5. Sierhieievich, V. I. (1889-1890) *Lektsyi po istorii ruskago prava [Lectures on Russian Law History]*. S.-Pietierburh [in Russian].

6. Vladimirkii-Budanov, M. (1999). *Khrestomatiia po istorii russkaho prava* [Textbook on the history of Rus law]. St-Peterburh-Kyiv [in Russian].
7. Biletskyi, L. (1993). *Ruska Pravda y istoriia yii tekstu* [Russ Truth and the history of its text]. Vinnipeg [in Ukrainian].
8. Evers, I. F. H. (1835). *Drevnieisheie russkoe pravo v istorycheskom eho raskrytii* [Ancient Russian law in its historical disclosure]. Sank-Peterburh [in Russian].
9. Pakhman, S. (1851). *O sudebnykh dokazatelstvakh po drevnemu russkomu pravu, preimushchestvenno hrazhdanskomu, v istorycheskom ikh razvitii* [About judicial evidence according to ancient Russian law, mainly civil, in its historical development]. Moskva [in Russian].
10. Reits, A. (1836) *Opyt Istorii Rossyiskikh Hosudarstvennykh i Hrazhdanskykh Zakonov* [Experience of the History of Russian Government and Civil Laws]. Moskva [in Russian].
11. Malinovskii, I. (1918). *Lektsyi po istorii ruskago prava* [Lectures on Russian Law History]. Rostove na Donu: Izdatelstvo kooperativnogo t-va «Yedinenie» [in Russian].
12. Popeliushko, V. O. & Matviichuk M. A. (2022). *Zarodzhennia sudovykh dokaziv na terenakh Ukrainy* [Origin of forensic evidence on the territory of Ukraine]. Proceedings from TALR'22: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konfereniiia «Dvadsiat pershi osinni yurydychni chytannia» – International scientific and practical conference «Twenty-first autumn legal readings»*. (pp. 27-29). Khmelnytskyi: Khmelnykyi universytet upravlinnia ta prava im. Leonida Yuzkova [in Ukrainian].
13. Diuvernua N. (1869). *Istochniki prava i sud v drevnei Rossii. Opyty po istorii russkaho hrazhdanskaho prava* [Sources of law and court in ancient Russia. Experiences in the history of Russian civil law]. Moskva [in Russian].
14. Diakonov, M. (1905). *Ocherky ichtorii russkaho prava. Istoriiia uholovnahoho prava y sudoproyzvodstva* [Essays on the history of Russian law. History of criminal law and judicial proceedings]. Yurev [in Russian].
15. Lashchenko, R. (1923). *Lektsii po istorii ukrainskoho prava* [Lectures on the history of Ukrainian law]. Praha [in Ukrainian].
16. Cheltsov-Bebutov, M. A. (1995). *Kurs uholovno-protsessualnoho prava. Ocherky po istorii suda y uholovnoho protsessa v rabovladelcheskykh, feodalnykh I burzhuznykh hosudarstvakh* [Course of criminal procedural law. Essays on the history of the court and the criminal process in slaveholding, feudal and bourgeois states.]. Sankt-Peterburh: Izd-vo «Alfa» [in Russian].
17. Samokvasov, D. Ya. (1908). *Kurs istorii russkaho prava. Izdanie trete, ispravlennoe i dopolnennoe* [History of Russian law course. The third edition, corrected and supplemented]. Moskva [in Russian].
18. Popeliushko, V. O. (2020). *Liudy, vydoky, muzhi, poslukhy u drevnomu sudovomu protsesi Ukrainy* [People, vidoks, husbands, obedience in the ancient court process of Ukraine]. Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Pravo» – Journal of the National University «Ostroh Academy». «Law» series. Vol (1/21). Retrieved from <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20prospu.pdf>.
19. Demchenko, V. (1859). *O pokazaniiakh svidetelei, kak dokazatelstv po dilam sudebnym, po russkomu pravu* [About the testimony of witnesses, as evidence in court cases, according to Russian law]. Kyiv [in Russian].
20. Chubaty, M. (1947). *Ohliad Istorii Ukrainskoho Prava. Istoriiia dzherel ta derzhavnogo prava* [Review of the History of Ukrainian Law. History of sources and state law]. (Vol. 3, ch.1). Miunkhen [in Ukrainian].